

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/73>

ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ПІД ЧАС ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ

ABOUT RESPONSIBILITY FOR VIOLATION OF ENVIRONMENTAL INTERNATIONAL OBLIGATIONS DURING HOSTILITIES

Бредіхіна В.Л., к.ю.н.,

доцентка кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Вертегел Є.П., студентка III курсу господарсько-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Куртїш Л.А., студентка III курсу господарсько-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено висвітленню актуальних питань щодо відповідальності держав за порушення екологічних міжнародно-правових зобов'язань під час ведення бойових дій. Наведено визначення понять юридичної відповідальності в екологічному праві та міжнародно-правової відповідальності. Висвітлено основні ознаки екологічного правопорушення, які є загальноприйнятими у правовій доктрині, а також елементи його складу. Зазначено чотири основних випадки настання відповідальності у сфері охорони навколишнього середовища, які врегульовані міжнародним правом. Умовно їх можна поділити на відповідальність держави та приватних осіб. Детально проаналізовано перші два види такої відповідальності, які можуть покладатися на державу, а саме: 1) відповідальність держави за діяльність, не заборонену міжнародним правом (англ. – responsibility for harm alone або international liability), що настає незалежно від наявності вини за умови спричинення екологічної шкоди і може бути суворою або абсолютною; 2) міжнародно-правова відповідальність (відповідальність держав, англ. – international responsibility) настає за порушення міжнародно-правового зобов'язання держави, що полягає в протиправній дії чи бездіяльності держави на порушення вимог природоохоронних угод чи звичаєвих норм міжнародного права. В статті висвітлені конкретні порушення Російською Федерацією екологічних міжнародно-правових зобов'язань під час повномасштабного вторгнення на територію України. Підкреслено, що держави – учасниці збройного конфлікту позбавлені можливості посилатися на докорінну зміну обставин, які не передбачалися учасниками договору на момент його укладання (а саме на початок ведення бойових дій), як на підставу для припинення або виходу договору, в тому числі й договорів, предметом якого є екологічні права та обов'язки держав. Розкрито перспективи притягнення останньої до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів, а саме воєнних злочинів та злочинів проти людяності, які прямо чи опосередковано завдають серйозної та масштабної або довготривалої шкоди довкіллю. Підкреслено необхідність віднести до юрисдикції МКС екоциду як окремого виду міжнародних злочинів з метою забезпечення посиленої відповідальності індивідів та держави за стан довкілля в інтересах теперішнього і прийдешніх поколінь як міжнародно-правовий екологічний імператив.

Ключові слова: міжнародно-правова відповідальність, екологічне правопорушення, екологічні міжнародно-правові зобов'язання, міжнародний злочин проти довкілля, екоцид.

The article is assigned to the topical issues of states' responsibility for the violation of environmental international obligations during hostilities. The definitions of legal responsibility in environmental law and legal responsibility are given. The main features of environmental offenses, which are generally accepted in legal doctrine, as well as elements of its composition are highlighted. There are four main cases of responsibility in the field of environmental protection, which are regulated by international law. Conditionally, they can be divided into the responsibility of the state and the responsibility of individuals. The first two types of such responsibility that may be imposed on the state are analyzed in detail, namely: 1) the responsibility of the state for activities that are not prohibited by international law (eng. – responsibility for harm alone or international liability), which occurs regardless of guilt if caused environmental damage, and it can be severe or absolute; 2) international legal responsibility (responsibility of states, eng. – international responsibility), that occurs for violation of the international legal obligation of the state, which consists in illegal action or inaction of the state in violation of environmental agreements or customary law of international law. The article highlights specific violations of environmental international legal obligations by the Russian Federation during the full-scale invasion of Ukraine. It is emphasized that the states – parties of the armed conflict are deprived of the opportunity to refer to a radical change of circumstances, which are not foreseen by the parties at the time of its conclusion (namely at the beginning of hostilities), as a basis for termination or withdrawal of the treaty, including treaties the subject of which is the environmental rights and responsibilities of states. Prospects for bringing the latter to justice for committing international crimes, namely war crimes and crimes against humanity, which directly or indirectly cause serious and large-scale or long-term damage to the environment, are revealed. The need to include the ecocide as a separate type of international crime to the ICC jurisdiction as an international legal environmental imperative in order to ensure increased responsibility of individuals and the state for the environment in the interests of present and future generations is highlighted.

Key words: international legal responsibility, ecological offense, ecological international legal obligations, international crime against the environment, ecocide.

Вступ. Наша планета та природа піддавались негативному впливу протягом всього існування людства. Зокрема, це відбувалось внаслідок катастроф та стихійних лих, однак через розвиток цивілізації та науково – технічного прогресу це відбувається і внаслідок антропогенного

фактору. Масивне вирубування лісів, масштабні пожежі, забруднення водних об'єктів, глобальне потепління є результатом людської діяльності. Сьогодні найтяжчий та найстрашніший негативний вплив на навколишнє природне середовище здійснюється внаслідок військових

конфліктів. Застосування хімічної, ядерної, біологічної зброї, різного роду ракет викликає жахливі наслідки не тільки для життя і здоров'я людей, а й для земель, лісів та водойм, тваринного та рослинного світу, багатьох екосистем.

Метою наукового пошуку є дослідження сутності правових наслідків, які настають в результаті порушення державами міжнародних екологічних зобов'язань. Досягненню цієї мети сприятиме реалізація таких завдань:

- проаналізувати основні ознаки та склад міжнародного екологічного правопорушення;
- дослідити види відповідальності у сфері охорони навколишнього природного середовища, які врегульовані міжнародним правом;
- визначити міжнародні зобов'язання, які покладені на держав із захисту довкілля під час збройного конфлікту;
- зробити аналіз порушень міжнародних екологічних зобов'язань в контексті повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну.

Актуальність. Проблема відповідальності держав, зокрема країни – агресора за завдання масштабної шкоди навколишньому природному середовищу є актуальною як ніколи, оскільки протягом повномасштабного вторгнення на територію України чимало разів Росією було порушено міжнародні зобов'язання з охорони навколишнього природного середовища. Тому питання визначення відповідальності країни – агресора в цій царині набуває все більшого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні питання міжнародної відповідальності держав у науці міжнародного права, юридичної (в тому числі міжнародно-правової) відповідальності в екологічному праві, а також її застосування під час ведення бойових дій, були предметом розгляду таких вчених, як: Т.А. Грабович, Я. М. Жукорська, В.О. Уколова, С.П. Яшук, Ю.С. Шемшученко, Г.І. Балюк, В.В. Костицький, М.В. Краснова, С.Б. Гавриш, М.О. Медведева, Т.К. Оверковська, Н.М. Опольська та інші. Сучасні реалії, що існують в Україні, ставлять перед науковцями нову задачу – проаналізувати сутність злочинів проти довкілля та порушень відповідних міжнародних екологічних зобов'язань держав під час збройного конфлікту, розробити імперативний спосіб притягнення держави – порушника до відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, юридична відповідальність є важливим заходом забезпечення правопорядку в суспільстві. Вона спрямовує осіб на дотримання належної і законної поведінки. Звичайно, що забезпечення екологічної безпеки, охорона навколишнього природного середовища не можуть не підкріплюватися та гарантуватися відповідальністю, яка настає за скоєння екологічних правопорушень. Такі правопорушення можуть здійснюватися у різних сферах людської діяльності: в господарській, містобудівній та в інших, якщо ми кажемо про мирний час. Найстрашніше, що такі правопорушення можуть бути скоєні також і під час ведення бойових дій, що може потягти дуже небезпечні наслідки не тільки для стану навколишнього природного середовища, а й для подальшого життя та здоров'я людей. Охорона довкілля має бути одним із головних напрямків діяльності держав. Завдяки цьому буде забезпечуватися реалізація основних прав людини і громадянина, зокрема такого права, як право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Видатний вчений у галузі екологічного права Ю.С. Шемшученко під охороною навколишнього природного середовища розуміє систему політичних, економічних, організаційних, технічних, санітарних та інших державних і громадських заходів, спрямованих на забезпечення безпечного для життя і здоров'я людини довкілля та раціональне використання природних ресурсів [1, с. 389]. Однак під час воєнних дій самі держави порушують вимоги щодо охорони довкілля, через що для них настає міжнародно-правова відпові-

дальність за вчинення екологічного правопорушення. На думку Ю.С. Шемшученка, юридична відповідальність – це одна з форм соціальної відповідальності, сутність якої полягає в застосуванні щодо правопорушників (фізичних та юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються в примусовому порядку державою [2]. З боку міжнародно-правового аспекту міжнародно-правова відповідальність у галузі охорони природного навколишнього середовища означає настання негативних наслідків для суб'єкта міжнародного права за скоєння екологічного правопорушення. Для того, щоб зрозуміти, за що саме настає відповідальність, пропонуємо спочатку дослідити, що являє собою екологічне правопорушення. У загальній правовій доктрині (зокрема у працях Т.К. Оверковської, Н.М. Опольської, Ю.В. Корнєєва) [3; 4] виділяють такі ознаки екологічного правопорушення: екологічна спрямованість (поведінка правопорушника спрямована на завдання негативних наслідків природному навколишньому середовищу); екологічна небезпека (існує небезпека не тільки для екологічних інтересів суспільства, а і для природних зв'язків в усій екосистемі); екологічна протиправність (порушення правил та вимог у сфері охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки тощо). Екологічному правопорушенню притаманний такий склад:

1. Об'єкт. Його поділяють на: 1) загальний – закріплений нормами екологічний правопорядок; 2) спеціальний – це певні групи однорідних суспільних відносин, які порушуються.

2. Об'єктивна сторона – це протиправне винне діяння, що посягає на екологічний правопорядок. Вона має такі ознаки: 1) протиправне діяння (дія чи бездіяльність); 2) негативні наслідки у вигляді шкоди; 3) причинний зв'язок між діянням та наслідками, який в міжнародному екологічному праві досить важко встановити. Для його встановлення треба виходити з особливостей та обставин справи.

3. Суб'єкт – це можуть фізичні особи, юридичні особи, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, держава (у міжнародному праві).

4. Суб'єктивна сторона – це вина, яка може бути як умисною, так і необережною. Інколи в міжнародному праві відповідальність може наступати і за відсутності вини (абсолютна (строга) відповідальність).

Якщо ж звернутися до міжнародно-правових актів, то можна дійти висновку, що універсального акту, який би закріплював міжнародно-правову відповідальність держав в галузі міжнародного екологічного права – немає. Однак не можна казати, що таких норм зовсім не існує. Доктрина міжнародного права виділяє різні випадки відповідальності у сфері охорони навколишнього середовища, які врегульовані міжнародним правом: 1) відповідальність держави за діяльність, не заборонену міжнародним правом (англ. – responsibility for harm alone або international liability), настає незалежно від наявності вини за умови спричинення екологічної шкоди і може бути суворою або абсолютною; 2) міжнародно-правова відповідальність (відповідальність держав, англ. – international responsibility) настає за порушення міжнародно-правового зобов'язання держави, що полягає в протиправній дії чи бездіяльності держави на порушення вимог природоохоронних угод чи звичаєвих норм міжнародного права; 3) цивільна відповідальність приватних осіб згідно з міжнародним правом (англ. – civil liability) настає незалежно від наявності вини за умови спричинення екологічної шкоди і є суворою [5, с. 316]; 4) кримінальна відповідальність приватних осіб згідно з міжнародним правом (англ. – criminal responsibility) настає за вчинення міжнародних екологічних злочинів і регулюється міжнародним кримінальним правом. Нас цікавлять перші два види відповідальності, які може нести держава як суб'єкт міжнародного права.

В рамках першого виду відповідальності йдеться мова про здійснення державою правомірної діяльності, внаслідок якої була завдана шкода довкіллю. В цьому випадку держава несе відповідальність навіть без наявності вини. Саме тому цей вид відповідальності називається абсолютною або ж строгою. Правомірна діяльність пов'язана з науково – технічним прогресом, що означає недостатність вивчення її можливих негативних ризиків та наслідків. До такої діяльності належать: космічна, авіаційна діяльність, транспортувальна діяльність (наприклад, нафти через море), розроблення ядерних програм. Прикладом шкоди від космічної діяльності може виступати падіння на територію певної держави космічного апарату, що вийшов з – під контролю. Тоді, згідно з Конвенцією про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами 1972 р. «запускаюча держава несе абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, завдану її космічним об'єктом на поверхні землі або повітряному судну в польоті» [6, ст. 2].

В рамках другого виду міжнародно-правової відповідальності йдеться мова про концепцію «належної обачності» держави. Її сутність полягає в попередженні або припиненні забруднення довкілля через будь – яку діяльність, що здійснюється під юрисдикцією держави. При цьому здійснюється порушення міжнародно-правових зобов'язань. Цей вид відповідальності настає безпосередньо через скоєння екологічного правопорушення державою або ж її посадовими особами за наявності їх вини. В мирний час держави докладають якомога більше зусиль для збереження якості довкілля в цілому світі. Тому найчастіше такі правопорушення вчинюються під час ведення бойових дій. Їх називають воєнними злочинами, що належать до категорії найтяжчих міжнародних правопорушень проти людства, про які буде йтися нижче.

На наш погляд, для більш детального аналізу проблематики статті необхідно зосередитись на розкритті наступних аспектів: 1) які саме міжнародні зобов'язання із захисту навколишнього природного середовища покладено на державу під час збройного конфлікту; 2) конкретні приклади порушення Російською Федерацією екологічних міжнародно-правових зобов'язань під час ведення бойових дій.

Якщо звернутися до теорії права міжнародних договорів, а саме до підстав автоматичного припинення дії договору, то серед них не знайдеться пункт про автоматичне припинення дії договору, учасниками якого є сторони збройного конфлікту. Хоча основним міжнародно-правовим актом щодо права міжнародних договорів – Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р. – прямо вказується про обмеженість застосування норм цієї конвенції щодо врегулювання питань дії міжнародних договорів у випадку виникнення збройного конфлікту між державами. Але з аналізу попередніх статей конвенції, а саме ст. ст. 61 та 62, доходимо висновку: не можна посилаючись на докорінну зміну обставин, які не передбачалися учасниками договору на момент його укладання (а саме на початок ведення бойових дій), як на підставу для припинення договору або виходу з нього [7, ст. 61, 62, 73]. Цей висновок підтверджується і у схваленому Комісією МП ООН Проекті статей про вплив збройних конфліктів на договори 2011 року (далі – Проект статей). Стаття 3 Проекту статей передбачає, що існування збройного конфлікту *ipso facto* не припиняє або не зупиняє дію міжнародного договору як між воюючими сторонами, так і між сторонами, одна з яких не є стороною збройного конфлікту. Стаття 7 містить посилання на орієнтовний список договорів у додатку до Проекту статей, які продовжують діяти під час збройного конфлікту, серед них – договори з міжнародної охорони навколишнього середовища, договори стосовно міжнародних водних шляхів та відповідних установок і споруд на них. Крім

того, ст. 14 дозволяє стороні конфлікту, яка реалізує право на самооборону, повністю чи частково призупинити договір, якщо його положення заважають ефективно реалізувати право на самооборону [8, с. 239]. Це корелюється із закріпленням у ст. 51 Статуту ООН права країни – члена на реалізацію права на самооборону та визнанням у Проекті статей щодо відповідальності держави за міжнародно – протиправні діяння, прийнятому Комісією міжнародного права ООН у 2001 р. права на самооборону як обставину, що виключає відповідальність [9, ст. 51; 10]. Для країни – агресора Проект статей навпаки посилює скованість договірними зобов'язаннями, взятими на себе, вказуючи у ст. 15 на неможливість призупинення чи припинення договору державою – агресором з початком збройного конфлікту, що є наслідком агресії, якщо це буде на користь держави – агресора [8, с. 239]. Таким чином, для країни – агресора при всіх міжнародних обставинах настає відповідальність, оскільки норми міжнародного права не скасовують дію зобов'язань держави щодо підтримання безпеки навколишнього природного середовища. Втім, як свідчать реалії, це не зупиняє країну – агресора. Існують непоодинокі випадки порушення державами – ініціаторами збройних конфліктів своїх зобов'язань, зокрема у сфері охорони навколишнього природного середовища. Пропонуємо розглянути приклади таких порушень в контексті повномасштабної війни Російської Федерації проти України.

Римський статут 2002 р. Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) називає порушення екологічних зобов'язань (екологічні правопорушення) під час ведення бойових дій воєнними злочинами, що є найсерйознішими порушеннями міжнародного гуманітарного права. До них можна віднести:

1) застосування отрути або отруйної зброї (пп. xvii п. а ч. 2 ст. 8) [11, ст. 8]. Як приклад порушення цієї норми може слугувати використання 11 квітня 2022 р. російськими військами проти українських військових та цивільних осіб у місті Маріуполь отруйну речовину невідомого походження. У постраждалих спостерігалася дихальна недостатність, вестибулярно – атактичний синдром. Військове керівництво України наразі перевіряє інформацію про застосування хімічної зброї російськими окупантами в Маріуполі [12]. У 2016 р. Російська Федерація відкликала свій підпис під Римським статутом у відповідь на розпочате попереднє розслідування в справі «Ситуація в Україні» щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави під час Революції гідності, та щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації й керівниками терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР». Однак так відкликання підпису не має значення як для розпочатої справи «Ситуація в Україні» – згідно з ч. 2 ст. 12 та п. с ст. 13 Римського статуту МКС здійснює свою юрисдикцію щодо вже початих Прокурором справ; так і для справ, які будуть відкриті після повномасштабного вторгнення Російською Федерацією на територію України – згідно з п. а ч. 2 ст. 12 Римського статуту МКС може здійснювати свою юрисдикцію якщо хоча б одна з держав учасниць справи є членом МКС та на її території було вчинено злочини, на які поширюється юрисдикція МКС [11, ст. ст. 12, 13]. Російська Федерація також виступає учасницею міжнародного договору з розброєння, а саме Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення та застосування хімічної зброї та її знищення 1993 р, яка була ратифікована нею у 1997 р.

2) випадки застосування зброї, боєприпасів та техніки, а також методів ведення війни такого характеру, що викликають надмірні пошкодження або непотрібні страждання або які є невинними за своєю суттю з порушенням норм міжнародного права збройних конфліктів (пп. xx п. а ч. 2 ст. 8). Вперше заборона застосування зброї,

снарядів або речовин, здатних завдати зайві страждання була закріплена у ст. 23 Положення про закони і звичаї війни на суходолі – додатку до IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р. [13, ст. 23]. Далі ж заборона була конкретизована у «праві Женеві» – відповідно до Додаткового протоколу до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження або мають не вибіркову дію 1980 р. (Протоколу III) забороняється використання запалювальної зброї, яка в першу чергу призначена для підпалу об'єктів або заподіяння людям опіків за допомогою дії полум'я, що виникає в результаті хімічної реакції речовини, доставленої до мети [14]. Саме такий принцип дії мають запалювальні боєприпаси з білим фосфором, якими впродовж березня – квітня 2022 р. були обстріляні околиці Києва, міста Маріуполь, Авдіївка, Мар'їнка, Вугледар, Слов'янськ, Покровськ, Торецьк, Солотке, Новомихайлівка, Троїцьке, Степове та Катеринівка. Окрім серйозних наслідків для організму людини, використання фосфорних боєприпасів загрожують масштабними пожежами та хімічним забрудненням ґрунтів, що спричиняє величезну шкоду докільно на багато десятиліть [12].

3) застосування таких методів або засобів ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, можуть завдати широкої, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу (п. 3 ст. 35 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977) [15, ст. 35]. Росія вдається до обстрілу об'єктів підвищеної небезпеки, які містять речовини (в тому числі і хімічні), що становлять небезпеку для життя і здоров'я людей та довкілля. Вперше подібний інцидент стався 21 березня 2022 р. на території ПАТ "Сумхімпром", внаслідок чого був пошкоджений 1 резервуар з аміаком, викид був незначний [16]. Серйозніші наслідки приніс обстріл 5 та 9 квітня 2022 р. цистерни з азотною кислотою в м. Рубіжне Луганської області [12; 17]. Небезпека полягає в тому, що при контакті з вологою поверхнею слизової оболонки оксиди азоту утворюють кислоти, які призводять при тривалому впливі до набряку легень. Забруднення навколишнього середовища канцерогенними речовинами призводить до виникнення пухлин у різних класів живих організмів, включаючи людину, що відбувається на фоні зниження протипухлинної резистентності [18]. Крім того, російські війська взяли собі за практику обстріли нафтошховищ: з 25 лютого 2022 р. зазнали обстрілу нафтобаз у Васильківському районі Київської області, Харкові, Охтирці, Бучанському районі Київської області, Чернігові, Луганську, Житомирі та Житомирській області, Новомосковському та Синельниківському районі Дніпропетровської області, Львові, Хмельницькій області, Калинівці, Луцьку, Рівному. Руїнування нафтобаз та великі пожежі призводять до токсичного забруднення атмосферного повітря, забруднення земель і водних ресурсів шкідливими речовинами по всій Україні [12; 17; 19].

Негативні наслідки впливу продуктів згорання нафти на навколишнє природне середовище та здоров'я людини були висвітлені ще до війни у Постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного суду від 12.03.2020 р. (справа № 372/771/16-ц) за позовом про відшкодування шкоди, завданої пожежею на нафтобазі у Васильківському р – ні Київської області у 2015 р. В результаті пожежі на нафтобазі, яка тривала 12 днів, в протоколах ДУ «Інститут гігієни медичної екології ім. О.М. Марзєєва НАМН України», були зафіксовані критичні рівні забруднень продуктами горіння нафтопродуктів, встановлених для ґрунтів за показниками сумарного вмісту нормованих бензапіренів: у зразках ґрунту, відібраного при в'їзді до села Путрівка, спостерігалось перевищення у 1,5 рази, безпосередньо на території згорілої нафтобазі – у 26 разів

[20]. Крім того, були уражені води із озер і криниць Путрівки: виявлено поліароматичні вуглеводні (ПАВ) у концентрації 1,6 та 1,5 мікрограм на літр. В Україні не нормується допустимість ПАВ у воді, але у країнах ЄС цей допустимий показник становить 0,1 [21]. І це наслідки горіння лише однієї нафтобазі без врахування впливу факторів ризику, які несуть за собою ведення бойових дій. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України (далі – Міндовкілля) наразі веде активну роботу по створенню підзаконного регулювання для визначення розміру шкоди, завданої навколишньому природному середовищу унаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану. Зокрема, Міндовкілля Наказом № 167 від 04.04. 2022 р. затвердило Методику визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану. Для визначення розміру шкоди від забруднення ґрунтів використовуються такі якісні показники як: коефіцієнти небезпечності забруднюючої речовини (4 групи небезпечності); цінність забрудненої земельної ділянки; витрати на ліквідацію наслідків забруднення та рекультивуацію земель [22]. Отже, обрані окупаційними військами методи ведення воєнних дій грубо порушують норми міжнародного гуманітарного права, а саме вимоги, що висвітлені в Додатковому протоколі до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977.

Також до воєнних злочинів відносять застосування військового чи будь – якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки, як способів руйнування, заподіяння шкоди або заподіяння шкоди будь – якій іншій державі – учасниці (ст. 1 Конвенції про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р.). Якщо звертатися до Статутів Нюрнберзького та Токійського міжнародних воєнних трибуналів, в яких зазначена класифікація воєнних злочинів, то під безглуздим руйнуванням міст і сіл можна розуміти пошкодження лісних масивів, сільськогосподарських посівів, місць випасання худоби, необхідних для виживання цивільного населення; під пограбуванням громадської власності можна розуміти нанесення шкоди культурній та природній спадщині людства, що знаходиться під охороною міжнародного права [23, с. 119].

Проте, окрім встановлення міжнародно-правової відповідальності за скоєння воєнних злочинів, ще одним інструментом захисту навколишнього середовища у зв'язку з порушенням міжнародних зобов'язань екологічного характеру є відповідальність за злочини проти людяності, але ця категорія має суто антропоцентричний характер. Такі злочини головним чином полягають у руйнуванні навколишнього середовища з метою «навмисного заподіяння сильних страждань чи серйозних тілесних ушкоджень або серйозної шкоди психічному чи фізичному здоров'ю» [11, ст. 7].

Не менш актуальне питання, яке постало з початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну – це питання ядерного тероризму. 25 лютого 2022 р. Україна поінформувала МАГАТЕ про фактичну втрату контролю над ядерними і радіаційними об'єктами у зоні відчуження, а також про збільшення рівня радіації внаслідок захоплення 24 лютого 2022 р. військами російської федерації території зони ЧАЕС [24]. 31 березня 2022 р. Державне агентство України з управління зоною відчуження повідомило про початок виходу з території ЧАЕС російських окупаційних військ, останні ж передали контроль над ЧАЕС актом прийому передачі охорони ЧАЕС [25]. Наслідки окупації жакливі – по даним Міндовкілля відбувається підвищення рівня радіоактивного забруднення повітря, вогнем спалено понад

10 111 га природних екосистем та покинутих сіл. До того ж, 4 березня російські танки увійшли на територію найбільшої в Європі Запорізької атомної електростанції і відкрили артилерійський вогонь по енергоблоку № 1 та по адміністративним будівлям, внаслідок чого виникли непоодинокі осередки займання. Державна інспекція ядерного регулювання України повідомила, що критичні системи безпеки енергоблоку № 1 не постраждали, викидів радіоактивних матеріалів не відбулося, але 5 з 6 енергоблоків були виведені з роботи та припинили виробляти електроенергію [26]. Станом на 19 квітня 2022 р. ЗАЕС продовжує перебувати під контролем російських військ. Такі злочинні діяння з боку окупаційних військ порушують недоторканість об'єктів підвищеної небезпеки, яка закріплюється в ст. 56 Додаткового протоколу до Женевської конвенції 1949 р. Захист від нападу на атомні електростанції припиняється тільки в тому разі, якщо вони виробляють електроенергію для регулярної істотної і безпосередньої підтримки воєнних операцій і якщо такий напад є єдиним практично можливим засобом припинити таку підтримку [15, ст. 56]. 6 березня 2022 року під обстріли попала дослідницька ядерна установка «Джерело нейтронів, засноване на підкритичній збірці, що керується лінійним прискорювачем електронів» (ЯПУ «Джерело нейтронів»), яка розташована на майданчику Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут». Для попередження погіршення радіаційної обстановки на майданчику, ядерна установка переведена в глибокий підкритичний стан, зовнішнє електропостачання ЯПУ «Джерело нейтронів» відсутнє, наразі його відновлення неможливе [27]. Забезпечення недоторканості ядерної установки хоча й не відноситься до кола питань, що регулюються Женевською конвенцією 1949 р., проте охороняється міжнародними – правовими актами в галузі міжнародного екологічного права. Зокрема, мова йде про прийняті під егідою МАГАТЕ конвенції, які регулюють фізичну ядерну безпеку. Основними міжнародно-правовими документами, прийнятими під егідою МАГАТЕ, є Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу (КФЗЯМ) 1979 р. та Поправка 2005 р. до неї, яка вступила в силу 8 травня 2017 р.; Кодекс поведінки щодо забезпечення безпеки та збереження радіоактивних джерел 2003 р. та додаткові керівні матеріали до нього; а також Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму 2007 р. Зокрема, у п. б ч. 1 ст. 2 Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму 2007 р. зазначається, що особа вважається такою, що вчиняє злочин за змістом цієї Конвенції, якщо вона незаконно та навмисне ушкоджує ядерний об'єкт таким чином, що відбувається вивільнення або створюється небезпека вивільнення радіоактивного матеріалу: з наміром заподіяти смерть або серйозне каліцтво; з наміром завдати істотних збитків власності або навколишньому середовищу; з наміром змусити фізичну чи юридичну особу, міжнародну організацію або державу вчинити будь-яку дію або утриматися від неї [28].

Невирішеним залишається питання щодо визначення екоциду в міжнародно-правовій площині. Загалом, екоцид являє собою сукупність найтяжчих екологічних правопорушень в міжнародному праві. Визначення «екоциду» наведено у Міжнародному словнику Мерріам – Вебстера: «екоцид» означає руйнування значних територій природного середовища як наслідок діяльності людини. Цей термін вперше був введений у обіг Артуром У. Галстоном у 1970 р. на Конференції з питань війни і національної відповідальності, яким біолог найменував знищення джунглів В'єтнаму. А вже у 1972 р. шведський

прем'єр – міністр Улоф Пальме у своїй промові на Конференції ООН із навколишнього середовища людини, розглядаючи питання величезних руйнувань, спричинених бомбардуваннями, широкомасштабним використанням бульдозерів та гербіцидів, фактично закріпив цей термін [29, с. 354]. Але регулювання екоциду залишалося на рівні міжнародного кримінального права «*lato sensu*», тобто на рівні транснаціонального кримінального права, оминаючи пряму вказівку у міжнародно-правових актах. Існують різні погляди науковців щодо кваліфікації екоциду. Багато вчених відносять екоцид до групи воєнних злочинів. На думку авторів, екоцид має набути універсального закріплення на рівні міжнародного права, а саме має бути виділена окрема група всіх екологічних правопорушень, яка буде мати назву «екоцид». Таким чином, з'явиться окрема група міжнародних правопорушень, які будуть підпадати під юрисдикцію МКС незважаючи на те, чи нанесено руйнуванням значних територій природного середовища шкоди життю чи здоров'ю людини, чи ні. Це забезпечить обов'язкове притягнення винних держав до відповідальності за порушення міжнародних екологічних зобов'язань під час ведення бойових дій. На теперішній час, на жаль, існує всього декілька випадків, коли суд притягнув державу до відповідальності за такого роду екологічні правопорушення.

Слід зазначити, що Україна в особі відповідних органів виконавчої влади фіксує сьогодні всі вказані порушення і у післявоєнний період спрямує максимум зусиль для притягнення держави – агресора до міжнародно-правової відповідальності. Зокрема, для врегулювання питань відшкодування шкоди (в тому числі й екологічної) та збитків, які були завдані нашій державі Російською Федерацією, Кабінет Міністрів України постановою від 20 березня 2022 р. № 326 затвердив відповідний Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації. У цій постанові визначені напрямки, за завдання шкоди та збитків яким держава – агресор буде нести відповідальність. Деякі напрямки включають в себе й екологічні показники, які будуть оцінюватися поряд з іншими під час визначення розміру шкоди. До таких екологічних показників належать: екологічна шкода в результаті самовільного користування надрами; екологічна шкода, завдана акваторії Чорного і Азовського морів в межах територіальних і внутрішніх вод України; збитки, завдані територіям та об'єктам природно – заповідного фонду внаслідок пошкодження чи знищення природних комплексів та об'єктів в їх межах та ін. Визначення такої шкоди та збитків здійснюється відповідно до методик, які затверджені наказами відповідних міністерств.

Висновок. Отже, відкрите вторгнення Російської Федерації на територію України викрило проблему, яка вимагає негайного вирішення. Зобов'язання з приводу забезпечення екологічної безпеки та охорони довкілля під час збройних конфліктів повинні стати зобов'язаннями *erga omnes*. Вони мають набути універсального характеру та бути без строку давності притягнення до відповідальності. Шкода, яка наноситься в процесі ведення бойових дій навколишньому природному середовищу, давно перестала бути проблемою тільки для сторін конфлікту та з великою ймовірністю може мати транскордонний характер. Введення в юрисдикцію МКС та внесення до Римського статуту ще однієї категорії міжнародних злочинів – злочинів екоциду – зумовлено посиленням жорстокості методів та способів ведення війни, що з кожним роком погіршують наслідки збройних конфліктів в глобальних масштабах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шемшученко Ю. С. Охорона навколишнього природного середовища (довкілля). *Юридична енциклопедія*: В 6 т. Київ, 2002. Т. 4. 720 с.
2. Шемшученко Ю. С. Відповідальність юридична. *Юридична енциклопедія* : [у 6 т.] / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1 : А–Г. 672 с.
3. Оверковська Т.К., Опольська Н.М. Юридична відповідальність за екологічні правопорушення : навч. посібник. Вінниця : Вінн. нац. аграр. ун-т., 2020. 252 с.
4. Корнєєв Ю.В., Садовський М.В. Юридична відповідальність за екологічні правопорушення. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 1. С. 13-17.
5. Грабович Т.А. Міжнародна відповідальність держави за забруднення навколишнього природного середовища. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021 р. № 1. С. 316–319.
6. Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами від 29 березня 1972 р. № 995_126. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_126 (дата звернення: 19.04.2022).
7. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: Конвенція ООН Закон України від 23 травня 1969 р. № 995_118. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (дата звернення: 17.04.2022).
8. Жуковська Я.М. Вплив збройних конфліктів на дію міжнародних договорів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014 р. № 9-1. С. 238-240.
9. Статут ООН і Статут Міжнародного кримінального суду від 26 червня 1945 р. № 995_010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 17.04.2022).
10. UN. General Assembly. Fifty-sixth session. Resolution 56/83. Responsibility of States for internationally wrongful acts. 2001. UN Doc. A/RES/56/83. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/477/97/PDF/N0147797.pdf?OpenElement> (дата звернення: 17.04.2022).
11. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. № 995_588. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 17.04.2022).
12. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 8-14 квітня 2022 року. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України* : офіційний портал. URL: <https://mepr.gov.ua> (дата звернення: 17.04.2022).
13. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. № 995_222. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222 (дата звернення: 17.04.2022).
14. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження або мають не вибіркову дію та Протокол III до неї : Конвенція ООН від 10 жовтня 1980 р. № 995_266. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266 (дата звернення: 17.04.2022).
15. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I): Протокол ООН від 8 червня 1977 р. № 995_199. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 17.04.2022).
16. Аварію по викиду аміаку на території ПАТ «Сумхімпром» ліквідовано. Державна служба України з надзвичайних ситуацій: офіційний портал. URL: <https://dsns.gov.ua> (дата звернення: 17.04.2022).
17. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 1-7 квітня 2022 року. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України* : офіційний портал. URL: <https://mepr.gov.ua> (дата звернення: 17.04.2022).
18. Петрук В.Г., Кватернюк С.М., Васильківський І.В., Ковтонюк А. В. Оцінювання екологічних ризиків при забрудненні атмосфери оксидами азоту. IV-ий Всеукраїнський з'їзд екологів з міжнародною участю (Екологія/Ecology-2013), 25-27 вересня, 2013 р. : збірник наукових статей. Вінниця : Видавництво-друкарня Діло. 2013 р. С. 510–511.
19. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 24 лютого – 31 березня 2022 року. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України* : офіційний портал. URL: <https://mepr.gov.ua> (дата звернення: 17.04.2022).
20. Постанова від 12.03.2020 р. (справа № 372/771/16-ц) від 12 березня 2020 р. Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_12_03_2020_roku_u_spravi_372_771_16_ts/ (дата звернення: 21.04.2022).
21. БРСМ-Нафта і селяни: де правда про екологічні наслідки пожежі? *BBC News Ukrainian* : веб-сайт. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian> (дата звернення: 21.04.2022).
22. Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану, що додається : Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 4 квітня 2022 р. № 167 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/RE37742?an=149> (дата звернення: 24.04.2022).
23. Медведева М.О. До питання про відповідальність в міжнародному екологічному праві. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Вип. 93 Ч. 2. С. 116–127.
24. Україна поінформувала МАГАТЕ про фактичну втрату контролю над ядерними і радіаційними об'єктами у зоні відчуження. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України* : офіційний портал. URL: <https://mepr.gov.ua> (дата звернення: 18.04.2022).
25. На поточний момент сторонніх осіб на майданчику Чорнобильської АЕС не перебуває. *Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України* : офіційний портал. URL: <https://dazv.gov.ua> (дата звернення: 18.04.2022).
26. Інформація щодо Запорізької АЕС станом на 05:00 04.03.2022. *Державної інспекції ядерного регулювання України* : офіційний портал. URL: <https://dazv.gov.ua> (дата звернення: 18.04.2022).
27. Інформація про стан ядерної підкритичної установки «Джерело нейтронів». *Державна інспекція ядерного регулювання України* : офіційний портал. URL: <https://dazv.gov.ua> (дата звернення: 18.04.2022).
28. International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism. 2001. UN URL: <https://www-ns.iaea.org/downloads/conventions-codes-resolutions/suppression-of-terrorism-convention.pdf> (дата звернення: 18.04.2022).
29. Уколова В.О. Проблема екоциду як міжнародного злочину: український та міжнародний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021 р. № 10. С. 352–356.